

«Վերին աշխարհ վրաց» երկրամասը, այս գծով էր սահմանակցվում Սամցխե գավառին⁵⁰,

Այսպիսով, Հայոց Միջագետքը և Գողթերականը ընդմիջտ դուրս են մնում Մեծ Հայքի սահմաններից և այս թագավորության տերիտորիան այնուհետև ընդգրկում է այն տարածությունը, որ հայտնի է մեզ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի շուրջ 285.000 քառ. կմ⁵¹:

4. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅԲԱՐԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԻ ԴԵՄ

Քաղաքական իրադրությունը Կալիգուլայի ժամանակ: Տիրերիոսին հաջորդեց Կայսր Կեսար Գերմանիկոսը, որի մականունն էր Կալիգուլա (37—41 թթ.): Վերջինս իր իշխանության շրջա տարվա ընթացքում բոլորովին նոր քաղաքականություն վարեց Արևելքում: Կալիգուլան առաջին հերթին վերականգնեց Տիրերիոսի կողմից 17 թվականին հռոմեական պրովինցիաների վերածված Կոմմագենիի և Կապադովկիայի թագավորությունները, ըստ որում Կոմմագենիի թագավորությունը 37 թվականին վերականգնվեց ավելի ընդարձակ տերիտորիայով և հանձնեց Անտիոքոս Գ թագավորի ուղղու՝ Անտիոքոս Դ-ի⁵² նորից քաղաքական ասպարեզ իջավ Կոմմագենիի հինավուրց դինաստիան, որը հայկական Երվանդունի հարստության ճյուղերից մեկն էր:

Վերականգնվեց նաև Փոքր Հայքի թագավորությունը: Այստեղ թագավոր նշանակվեց Պոնտոսի Պոլեմոն Ա թագավորի թոռ Կոտիսը: Վերջինս Պոլեմոնի դստեր՝ Տրիփոնիայի ու Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր և այդպիսով ազգական էր գալիս Զենոն-Արտաշեսին, ուստի հայ ավագանու մի մասը ցանկություն ուներ նորից Փոքր Հայքի գահը միացնել Մեծ Հայքի գահին և Կոտիսին դիտում էր որպես այդ միացյալ թագավորության թեկնածու: Ըստ երևույթին, այդ ցանկությունը իրագործվել է. Կոտիսը 37—43 թվականների միջև համարվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր: Պետք է ենթադրել, որ դա կատարվել է Կալիգուլայի համաձայնությամբ:

Կալիգուլայի այս քաղաքականության ճիշտ մեկնաբանությունը տալիս է ակադ. Մանանդյանը: Նրա վարժիքով, «Կապադովկիայի և Կոմմագենիի հռոմեական նահանգների վերածվելը, հավանորեն, մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել տեղական արտոնյալ ազնվականության մեջ, և կարելի է ենթադրել, որ Արտավան Գ-ը, 36 թվականին Կապադովկիա արշավելուց առաջ, ոտքի էր հանել ու ապստամբեցրել այդ երկրները, որոնց մեջ ուժեղ էր իրանական տարրը:

50 Տճ՝ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53, 104 և գրքին կցված քարտեզը՝ Ռ 5:

51 Տճ՝ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118: Այս ժամանակաշրջանից մեզ հասել է Պողոմոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզը» (շուրջ 150 թ.), որտեղ Մեծ Հայքը (Ἀρμενία Μεγάλη) ցույց է տրված մինչև 37 թվականի սահմաններում, իսկ ավելի ուշ շրջանի (VII դարի) «Աշխարհացոյց»-ը տալիս է Մեծ Հայքի ամենամանրակրկիտ քաղաքական և վարչական բաժանման պատկերը, որ վերաբերում է 37-387 թվականներին:

52 Տճ՝ս K. B. Тревтер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—П., 1953.

եվ գուցե հենց այդ խռովություններն էին եղել գլխավոր պատճառը Կալիգուլայի նոր քաղաքականության: Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Կլավդիոսը ևս, Կալիգուլայի հաջորդը, որը հետևում էր Օգոստոսի և Տիբերիոսի քաղաքականության՝ հարկ չհամարեց միացնել Կոմմագենը և Փոքր Հայքը Հռոմեական կայսրության և այդ երկրները նաև նրա իշխանության ժամանակ մնացին իբրև առանձին թագավորություններ»⁵³: Համաձայնելով այս եզրակացության հետ, այնուամենայնիվ, հարկավոր է հիմնական շեշտը դնել այն հանգամանքի վրա, որ հռոմեական կայսրության զորամասերը սահմանափակ էին և հնարավորություն չէին տալիս բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն վարելու, ուստի նորից գերադասելի էր կայսրության այս մասում շարունակել կախյալ թագավորությունների պահպանման սխեման, որոնք իրենց լոյալ էին պահում, կատարում էին իրենց վրա դրված պարտականությունները և որ գլխավորն է, շահագրգռված էին իրենց հայրենի երկիրը պաշտպանելու՝ պարթևների ներխուժման դեպքում:

Գիսակ Դիմաֆսյան: Հայ ժողովրդի պայքարը երկրի անկախության համար: Կալիգուլան Հռոմ կանչեց Հայաստանում թագավորող Միհրդատին, նրան կալանքի տակ առավ և ապա աքսորեց⁵⁴: Կայսեր այս գործողության դրապատճառները մնում են անհայտ, աղբյուրների լռության պատճառով: Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ նա (պատմիչը) նախքան այս հաղորդել է Միհրդատի ձերբակալման մասին, սակայն նրա «Տարեգրությունների» այդ մասը չի պահպանվել: Միհրդատի գահընկեցության մասին հայտնվել են զանազան կարծիքներ, որոնք, սակայն, զուրկ են գիտական հիմքից: Այս հարցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները այն մասին, որ Կալիգուլայի օրոք վերականգնված Փոքր Հայքի թագավորության գահակալ նշանակվեց Կոտիսը, որը պատանի հասակից մինչև կայսեր մահը եղել է նրա մտերիմ բարեկամը⁵⁵, Կարելի է ենթադրել, որ Կալիգուլան վերականգնեց այն վիճակը, որ գոյություն ուներ Զենոն-Արտաշեսի ժամանակ (18—34 թթ.), երբ Մեծ Հայքին էր միացված Փոքր Հայքի թագավորությունը:

Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն Զենոն-Արտաշեսի բրոզ ողբին՝ Կոտիսը, համարվել է Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավոր 37—43 թվականների ընթացքում, այսինքն՝ վեց տարի: Սակայն Կոտիսի թագավորությունը Մեծ Հայքում ունեցել է զուտ ձևական բնույթ և երկիրը փաստորեն կառավարվել է հայ ավագանու կողմից՝ Գիսակ Դիմաֆսյան նահապետի գլխավորությամբ:

Այս վեց տարվա ժամանակաշրջանի մասին անորոշ կարծիքներ գոյություն ունեն: Ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայկական պատմագրության մեջ, առանց փաստերը ստուգելու, պնդում են, իբր 37 թվականից առանց թագավոր մնացած Մեծ Հայքը դարձել է պարթևական մարզպանություն և 37—41 թվականներին կառավարվել է ինչ-որ պարթև մարզպան «Դեմոնաքսի» կողմից⁵⁶:

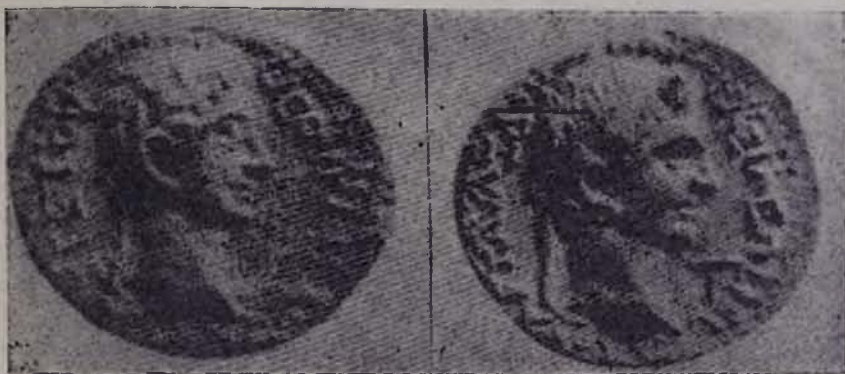
53 Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 317:

54 *Sb'us Tacit., Annal., XI. 8; Dio, LIX, 3; Seneca, Dia., IX, 11, 12:*

55 *Sb'us Sueton., Calig., 20:*

56 Տե՛ս Գ. Ա. Халатьян, Очерки истории древней Армении, М., 1910, էջ 264:

Այսպես պնդողները մոռանում են այն անտերունչ վիճակը, որ ստեղծվել էր Պարթևատանում այդ ժամանակ: 38 թվականին մահանում է Արտավան Գ-ը և նորից ծայր են առնում գահակալական կռիվները: Պարթևական գահին տիրանալու համար պայքարում էին Կրկու եղբայրները՝ Գոտարզը (Գոդերձը) և Վարդանը, որոնք Ատրպատականի Վոնոն թագավորի որդիներն էին: Այս Վոնոնը Արտավան Գ-ի եղբայրն էր և վերջինիս կողմից էր նշանակվել Ատրպատականի թագավոր: Այս երկպառակությունները շարունակվեցին Վարդանի (42—45 թթ.) և Գոտարզի (45—51 թթ.) թագավորության ողջ ընթացքում: Միայն Վոնոն Բ-ի կարճատև թագավորությունից հետո (51 թվական) պարթևական գահ է բարձրանում վերջինիս որդին՝ խոշոր քաղաքական գործիչ, շրջահայաց և խոհեմ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Վերջինս, վճռական միջոցների դիմելով, կարողացավ Մեծ Հայքի թագավորության հարցը լուծել, որով երկար ժամանակ խաղաղություն տիրեց Արևելքում:

Սզոստոս Օկտավիանոս և Արտավազդ 4-րդ

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ 37 թվականից հետո, մինչև Վաղարշ Ա-ի գահակալությունը, հայերը չէին կարող հույս դնել պարթևների վրա, որոնք նորից թուլացել էին գահի շուրջը ծագած ներքին երկպառակությունների հետևանքով: Հաստատվում է Հ. Մանանդյանի բացատրությունը: Նա գրում է, որ «Դեմոնաքսը, որի անունը Տակիրտոսի մոտ աղճատված է, հայ իշխան է և Հայաստանի սպարապետն է, որն այս խառն ու անտերունչ շրջանում աշխատել է պահպանել Հայաստանի անկախությունը...: Հայերը, հույս չունենալով օգնություն ստանալ պարթևներից, Հայաստանի անկախությունը փորձեցին պաշտպանել սեփական ուժերով և հռոմեա-իբերական միացյալ ուժերին դիմադրեցին Դեմոնաքսի առաջնորդությամբ»⁵⁷: «Ըստ երևույթին,— շարունակում է Մանանդյանը,— նրանք ուզում էին հայկական գահը հանձնել Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին, որը Զենոն-Արտաշես Գ-ի քրոջ որդին էր»: Դեմոնաքսն (Demonax praefectus), ըստ Հ. Մանանդյանի, «կարող է լինել

57 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 318—319:

Դիմաքսյան հին տոհմի իշխաններից մեկը, որ նույն այս ժամանակաշրջանի կապակցությամբ հիշատակված է Խորենացու պատմության մեջ»⁵⁸,

Մանանդյանի այս եզրակացությունը հաստատվում է նաև այլ փաստերով: Այս պայքարի և Դիմաքսյանների մասնակցության մասին աղոտ տեղեկություններ են պահպանվել, բացի Մովսես Խորենացուց, նաև Զենոբ Գլակի կամ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկում, որտեղ ուշադրություն է գրավում հետևյալ հատվածը. «Դեմետր և Դիսանեն հնդկաց իշխաններ էին և ծագումով եղբայրներ: Սրանք դավադրություն են սարքում իրենց Դինաքսե թագավորի դեմ, որը իրազեկ լինելով, գործ է ուղարկում նրանց դեմ, որպեսզի նրանց կամ սպանեն, կամ աքսորեն երկրից: Իսկ նրանք, մազապուրծ լինելով, գալիս են Վաղարշակ թագավորի մոտ, և նա նրանց իշխանությանն է հանձնում Տարոնի երկիրը»⁵⁹,

«Գիսանէ» անունը ավանդությունը ստուգաբանում է՝ «զի գիսաւոր էր, վասն այնորիկ նորա պաշտանեայքն գէսք էին թողեալ»⁶⁰, իսկ Գիսակ կամ Գիսանէ անունը կապվում է տոհմական «Դիմաքսեան» անվան⁶¹ և «Դիմաքսեան նահապետութեան» հետ, որով և իր բացատրությունն է ստանում «Տարօնի պատմութեան» մեջ հանդիպող «Դինաքսե» կամ «Դինաքսե» ձևով հանդիպող անունը՝ իբրև թագավորի անուն: Վաղարշակը իր հերթին նույնանում է պարթևաց արքայից-արքայ Վաղարշ Ա-ի (51—75 թթ.) ձեռքով՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ Ա-ի հետ: Ահա այս «Դինաքսե»||«Դինաքսե» թագավորն է, որ առնչվում է Տակիտոսի *Demonax praefectus* և Խորենացու «Դիմաքսեան»-ի հետ: Այսպիսով, նոր հենարան է ստանում Հ. Մանանդյանի այն եզրակացությունը, որ վրաց Փարսման թագավորի և նրա եղբոր՝ Միհրդատի, ու որդու՝ Հոռգամիզդի դեմ համաժողովրդական պայքարը ղեկավարել է հերավի Գիսակ Դիմաքսյանը:

58 Նույն տեղում, էջ 320: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքում պահպանվել է մի ամբողջ հյուսվածք ժողովրդական ավանդությունների, որոնք երգվել են ու հայտնի էին «Հայոց երգ վիպասանաց» անունով (Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 115): Ժողովրդական խոնդոգործության մեջ միահյուսվել են տարբեր պատմական ժամանակաշրջանների դեպքերը, և վերագրվել են մեկ հավաքական անձնավորության՝ «Արտաշէս-ին, Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի ԽԶ գլխում միահյուսվում են հիմնականում երկու պատմական դեպք՝ Արտաշես Ա-ի պայքարը Երվանդունիների հարստության վերջին թագավոր Երվանդի հետ և Տրդատ Ա Արշակունու կռիվները ալանների դեմ: Ահա սրանց ժամանակակիցն է այդ զրույցներում հիշատակված Գիսակ Դիմաքսյանը:

59 Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Աշխատությամբ և առաջարանով Աշոտ Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—109: Տե՛ս նաև՝ С. Т. Еремян, «Некоторые историко-географические параллели в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна», «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии), Киев, 1965, էջ 158—159

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

61 Գիսակը՝ «որդի ստնտուի Արտաշեսի», հալածելով պատերազմում նրա խոյան Երվանդին, ժանր վերավորվել է՝ «գէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաջթութիւն ստացեալ. մեռանի ի վերայ այսպիսեացաւ: Ահա այստեղից է առաջ եկել, ըստ Մովսես Խորենացու ստուգաբանության, «Դիմակիսեան» — «Դիմաքսեան» տոհմանունը:

Վրացական կիսաավանդական և կիսապատմական տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դեռևս Երվանդ Վերջինի (220—201) և Արտաշես Ա-ի (189—160) ժամանակ Հայաստանին էր միացվել Մեսիսերի երկրի այն մասը, որն ընդգրկում էր Սամցխե և Աճարա գավառները⁶², ինչպես տեսանք, այստեղ գոյություն ունեւր Մեծ Հայքի թագավորության սահմանապահ կուսակալություն, որը կոչվում էր «Գողերձական» (համապատասխանում է Պտղոմեոսի Κοταρζαγνί-ին), որը մ. թ. 37 թվականի պայմանագրի համաձայն նորից անցավ Իբերիայի թագավորությանը՝ Վրաց աշխարհին։ Այդ դեպքից հետո այս երկրի կառավարիչները, անշուշտ պիտի հեռանային այդտեղից։ Անհավանական չէ, որ վերը բերված ավանդությունը հենց այդ դեպքի մասին է խոսում։ Հստ այդ ավանդության, Դինասքե թագավորից փախչում և գալիս են Վաղարշակի (Տրդատ Ա-ի) մոտ Դեմետրե և Դիսանե եղբայրները, որոնք ստանում են Տարոնը իբրեւ ժառանգական կալվածք։ Դիսանեն ապստամբ Դիսակ Դիմաքսյանն է, որի տոհմը ապաստանում է Տայքի Բուխա գավառում⁶³։ Այստեղ էին հետագայում «Գառնամակում» և «Ջորանամակում» հայտնի «Բուխա Դիմաքսեանք»⁶⁴, իրենց կենտրոն Բողբերդ ամրոցով (այժմ՝ Բուղա-Կալա)։ Այս եղբակացությունները ցույց են տալիս, որ «Դինասքե» անունը⁶⁵ նույն Դիմաքսյանների տոհմական անունն է և զրույցի մեջ շփոթված է տեղական (իմա՝ վրացական) թագավորի հետ։

Իր երկրամասից և կալվածքներից զրկված Դիսակ Դիմաքսյանը (Դիսանե—Դեմոնաքս) պետք է գլխավորեր հայ ժողովրդի պայքարը Միհրդատի դեմ՝ հայկական գահի օրինավոր թեկնածու համարելով Զենոն-Արտաշեսի ժրոշ որդի՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին։

Կլավդիոս կայսեր ֆաղափականությունը Հայաստանում։ Կալիգուլայի հաշորդ Կլավդիոսը (41—51 թթ.) հայկական հարցում շեշտակիորեն փոխեց իր նախորդի բաղաքականությունը. վերադարձավ Օգոստոսի և Տրեբիտոսի գծին։ Հայաստանը Հռոմի հովանավորության ներքո պահելու նպատակով նա նորից օգտվեց իբերների ծառայությունից։ 43 թվականին կալանքից ազատելով Միհրդատին, օժանդակ հռոմեական զորքով ուղարկում է Հայաստան, ըստ որում առաջարկում է Փարսման Ա թագավորին, որ նա իր եղբայր Միհրդատին օգնի՝ հայկական գահին նստեցնու։

62 Տե՛ս Յ. Օ., I, էջ 47։

63 Տե՛ս Շ. Երեմյան, О некоторых историко-географических параллелях..., էջ 159։

64 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 263։

65 Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ «Դինասքե» անունը մեգրելա-ճանական լեզվով է բացատրվում իբրեւ «Դինոսքուա», որ նշանակում է «իշխանազն», «ազնվական» կամ «առաջի՝ «Դինո ցեղի որդի»։ (Տե՛ս Н. Я. Марр, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. Н. Я. Марр Избранные работы, т. V, էջ 63)։ Հավանաբար «Դիմաքսյան»-ի (Դիմաքսէ) նախնական ձևը պիտի լինի «Դինասքե»-ն, ծթի նկատի ունենալով, որ Դիմաքսյանները սկզբնական շրջանում, Կողքիս-Նգերաց աշխարհի հարևան Գողերձական երկրամասի կառավարիչներն էին, պարզ է, թե ինչու այս անունը բացատրվում է մեգրելա-ճանական լեզվով։ Դիմաքսյանների նախնին՝ Դիսակը կամ Գիսանեն Գողերձականից Հայաստան է փախել 37 թվականից հետո, երբ այդ երկրամասն ընդմիջտ մտավ Վրաց-Իբերիայի թագավորության կազմի մեջ։

Երբ Միհրդատը հռոմեական զորքով մտավ Հայաստան, այստեղ նրան հանդիպեց զինված ժողովուրդը՝ Գիսակ Դիմաքսյանի գլխավորությամբ, և Փոքր Հայքի Կոտիս թագավորի հետ միասին համառ դիմադրություն ցույց տվեց անկող հյուրին։ Տակիտոսի ասելով՝ «Միթրիդատին պատեհ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հռոմեական զինվորների ուժով, միաժամանակ իրերների (վրացիների) զորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը»⁶⁶։ Այդ ժամանակ, պատմագրի ասելով, «հայերը չդիմադրեցին, երբ ճակատամարտի հանդգնած պրեֆեկտ Դեմոնաքսի (Demonax praefectus) ուժերը ցրվեցին»⁶⁷։ Երկրի սպարապետի ուժերը ցրվում են, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ տարածայնություն է առաջ գալիս հայ ավագանու մեջ, որի մի մասը հակված էր Հռոմի և նրա դրածոների կողմը և Միհրդատի հետ կապեր էր ստեղծել նրա թագավորության սկզբնական շրջանում։ Հայկական ավագանու ազդեցիկ մասը համախմբվել էր Կոտիսի շուրջը և փորձում էր դիմադրել թշնամուն, սակայն ինքը՝ Կոտիսը, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի թագավոր էր դարձել հռոմեական կայսեր շնորհիվ և իր գործողությունների մեջ զուրկ էր ինքնուրույնությունից և վճռականությունից։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ Դեմոնաքսի պարտվելուց հետո Միհրդատը արդեն հաղթանակ էր տարել, սակայն Կոտիսը իր շուրջը համախմբված հայ ավագանիով շարունակում էր դիմադրությունը։ «Փոքր ինչ դանդաղեցրեց գործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ու մանք»։ Սակայն Տակիտոսի ասելով, Կոտիսը զսպվեց շնորհիվ Կեսարի նամակի, և բոլորն անցան Միհրդատի կողմը⁶⁸։ Կոտիսը մնում է միայն իբրև Փոքր Հայքի թագավոր։ Դրանից հետո հռոմեական ու վրացական զորքերը ընկճում են հայերի դիմադրությունը (43 թվական) և տիրանում երկրի կարեվորագույն պաշտպանական կետերին։ Արյունահեղ մարտերից հետո Միհրդատը վերստին հաստատվում է հայոց գահի վրա և թագավորում մոտ չորս տարի (47—51 թթ.)։

Փարսման Ա և Հռազամիզը։ Բարդ էր վիճակը վրացական արքունիքում՝ Մցխեթացում։ Փարսման Ա-ը, որը գահ էր բարձրացել իր հոր՝ Միհրդատի (27—35 թթ.) մահից հետո, խոշոր քաղաքական և ռազմական դեմք էր։ Հիրավի, նրա ժամանակ առաջին անգամ փոքրիկ Իբերիայի թագավորությունը դուրս է գալիս միջազգային քաղաքականության ասպարեզ։ Սակայն, որքան էլ մեծ լինեի վրաց թագավորության օժանդակությունը հռոմեական նվաճողական քաղաքականությանը Արևելքում, այնուամենայնիվ, Հռոմը շահագործված չէր, որ Իբերիա-Վիրքը դառնար ուժեղ պետություն, ուստի նրան ձեռնտու էին այն թշնամական փոխհարաբերությունները, որ հետզհետե խորանում էին Միհրդատի և Փարսմանի միջև⁶⁹։

Փառնավաղյանների միջև ծագած գահակալական և ընտանեկան վեճերը

66 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 43: Tacit., Annal., XI, 9:

67 Նույն տեղում:

68 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45: Tacit., Annal., XI, 9:

69 Տե՛ս Դ. Ա. Меликшвили, К истории древней Грузии, էջ 341:

միայն խրախուսվում էին Հռոմի գործակալների կողմից: Մի քանի տարուց հետո, 51 թվականին, Փարսմանը իր գահի հավակնորդ Հռադամիզդը որդուն հրահրում է Հայաստանում թագավորող եղբոր՝ Միհրդատի դեմ: Սակայն, եթե Փարսմանը պատերազմներ ընդդեմ Միհրդատի, այդ կնշանակեր, որ նա հռոմեական շահերի դեմ է դուրս գալիս, ուստի հարկավոր էր արտաքուստ ցույց տալ, թե ինքը եղբոր դեմ պայքարում է, ելնելով հռոմեական պետության շահերից⁷⁰:

Հայաստանում թագավորող Միհրդատը Փարսմանի եղբայրն էր և միևնույն ժամանակ նրա փեսան՝ դստեր ամուսինը, իսկ սրանցից ծնված աղջիկը՝ Զենոբիան, Փարսմանի որդի՝ գահաժառանգ Հռադամիզդի կինն էր: Արքունիքում միևնույն ժամանակ պայքար էր գնում Փարսմանի երկու կանանց՝ Համազասպուհի և Դադանա թագուհիների միջև: Համազասպուհին ասում էր Հռադամիզդին և գահաժառանգ էր համարում իր դեռահաս Համազասպ որդուն, իսկ Դադանան ամեն կերպ հրահրում էր Հռադամիզդին գրավելու հոր գահը: Հռադամիզդը որոշ կողմնակիցների ունենալով թե՛ երկրի ներսում և թե՛ նրանից դուրս: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Փարսմանն իր ծերության պատճառով վախենում էր ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրացիների ուժով համակրանքի վրա⁷¹: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, որ Փարսմանը պետք է աշխատեր ըմբոստ որդուն մի կերպ հեռացնել արքունիքից:

Փարսմանը իր որդուն ներշնչում էր, որ պիտի խուսափել Միհրդատի դեմ բացահայտ պատերազմից, որովհետև այդ կնշանակեր պատերազմել հռոմեացիների դեմ, որ Իբերիայի ուժերից վեր էր, բայց կարելի է այդ նպատակին հասնել դավադրաբար:

Ահա այսպիսի հանձնարարություններով 51 թվականին Հռադամիզդը «ձեռնադրվում, թե գտնված է հոր հետ՝ իբր թե խորթ մոր ատելությամբ շտապելու պատճառով ուղևորվում է հորեղբոր մոտ», այսինքն՝ Հայաստանի թագավոր Միհրդատի մոտ, որը նրան ընդունում է «իբրև որդու մեծ սիրալիրությամբ ու հարգանքով»: Օգտվելով այս վստահությունից, Հռադամիզդը կապեր է հաստատում Միհրդատից դժգոհ հայ ավագանու հետ, որը չէր կարողանում տանել հռոմեական դրածոյի դաժանությունները, և «գայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարելու»⁷²:

Միհրդատի դեմ հող պատրաստելով հայ մեծամեծների մեջ, Հռադամիզդը, հոր հետ հաշտվելու պատրվակով, վերադառնում է հայրենիք: Վերադարձած Հռադամիզդը Փարսմանին հայտնում է. «Ինչ որ կարելի էր կատարել նենգամտությամբ, պատրաստ է, մնացածը պետք է զենքով ձեռք գցել»⁷³:

Փարսմանը պետք է պատերազմ հայտարարեր Միհրդատին, բայց այնպես, որ այդ շփոթիչ հռոմեացիների շահերին, և պատրվակը գտնվում է: Նա իր մարդկանց միջոցով Միհրդատին հայտնում է իր դժգոհությունը նրա հան-

70 Տե՛ս նույն տեղում:

71 Տե՛ս Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 55. Tacit., Annal., XII, 44:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XII, 45:

դեպ և ավելացնում, որ «երբ ինքը կռվում էր աղվանների դեմ և օգնության էր կանչում հռոմեացիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր», ուստի «ինքն այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան»⁷⁴։

Փարսմանը մեծ զորք է ուղարկում Հռադամիզգին, որը հանկարծակի ներխուժում է Հայաստան։ Ահաբեկված Միհրդատը փակվում է Գառնիի անմատչելի ամրոցում, որն ապահով էր թե՛ տեղադրության և թե՛ հռոմեական կայազորի պաշտպանության հետևանքով⁷⁵։

Գառնիում տեղավորված հռոմեացի կայազորի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնը և ցենտուրիոն Կասպերիոսը։

Չկարողանալով վերցնել պաշարված Գառնին, Հռադամիզը կաշառում է ազահ պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնին։ Հրավիրվում է ռազմական գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ կաշառված հռոմեական պրեֆեկտի դեմ դուրս է գալիս ցենտուրիոն Կասպերիոսը։ Վերջինս աղերսում է՝ ձեռքով չտալ, որ դաշնակից թագավորը և հռոմեական ժողովրդի նվեր՝ Հայաստանը, տապալվեն հանցագործության և կաշառակերության պատճառով⁷⁶։

Սակայն Պոլիոնը մատնանշում է իբերական զորքի մեծաքանակությունը, իսկ Հռադամիզը ազդարարում է, որ հոր հրամանով է եկել։ Ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը հռոմեական իշխանության ներկայացուցիչն էր երկրում և պատասխանատու էր այդ գործողությունների համար, խնդրում է պատերազմական գործողությունները հետաձգել, և զինադադար կնքելով հեռանում է, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնել Փարսմանին, ետ կանգնեցնել պատերազմից, տեղեկացնի Ասորիքի կառավարիչ Ումիդիոս Քվադրատոսին, թե ինչ գրության մեջ է Հայաստանը⁷⁷։

Իրադրությունը բարդանում է։ Ցենտուրիոն Կասպերիոսը անմիջապես ուղևորվում է վրաց աշխարհ, գալիս Փարսմանի մոտ և ճազդու կերպով պահանջում է, որպեսզի խեղճները հետ կանգնեն պաշարումից⁷⁸։ Փարսմանը երկմիտ և զիջող պատասխաններ է տալիս Հռոմի ներկայացուցչին և միևնույն ժամանակ գաղտնի սուրհանդակների միջոցով Հռադամիզգին հաղորդում է՝ շտապեցնել Գառնիի գրավումը ինչ գնով էլ լինի։ Այդ նույն ժամանակ պրեֆեկտ Պոլիոնը ամեն կերպ հորդորում է Միհրդատին ընդունել զինադադարը, և այդ միջոցով հաջողվում է Միհրդատին իր ապաստարանից դուրս բերել։ Հռադամիզը գրկախառնվում է նրա հետ «երգվելով, թե բռնություն չի գործագրի, ոչ թրով, ոչ էլ թույնով»⁷⁹։ Եվ Հռադամիզը՝ «իբրև թե հավատարիմ իր երդմանը, իր քրոջ ու հորեղբոր դեմ չգործադրեց ոչ թուր, ոչ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց՝ զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով»։ Սպանվում են նույնպես Միհրդատի որդիները, «որովհետև ողբացել են ծնողների սպանությունը»⁸⁰։

⁷⁴ Նույն տեղում։

⁷⁵ Tacit., Annal., XII, 45։

⁷⁶ Նույն տեղում։

⁷⁷ Տե՛ս Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 57։

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 59։ Tacit., Annal., XII, 46։

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 59։ Tacit., Annal., XII, 47։

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 61։ Tacit., Annal., XII, 47։

Ահա այս ոճրագործության գնով Հռոմեացիները նստում է հայկական գահի վրա, իսկ Փարսմանը աղատվում է իր անհանգիստ որդու հավակնություններից։ Սակայն, այդ հանգիստը նա վայելում է միառժամանակ միայն։

Ցենսուրիոն Կասպերիոսը, որը Միհրդատի և Հռոմեացիների միջև ժամանակավոր զինադադար կնքելուց հետո գնացել էր Փարսմանի մոտ՝ համոզելու վերացնել Գառնիի պաշարումը և Միհրդատին թողնել հայկական գահի վրա, համոզվում է, որ իր ջանքերը իզուր են անցնում։ Նա կանգնում է կատարված փաստի առջև, ուստի և մեկնում է Ասորիք ու կառավարիչ Ումիդիոս Բվադրատոսին տեղեկացնում Հայաստանում տիրող վիճակի մասին։ Վերջինս հրավիրում է խորհրդակցություն և հաղորդում, որ «Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդասպանները», և խորհուրդ է հարցնում՝ «արդյոք վրեժ չառնի՞նք։ Բայց ոչ, ինքը՝ Ումիդիոս Բվադրատոսը այլ կարծիք է հայտնում. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցիպսները հենց նույն Հայաստանը՝ առատաձեռնության պատրվակի տակ՝ շնորհել են, բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով։ Թող իշխի Հռոմեացիները հանցանքով ձեռք բերվածին, միայն թե լինի ատելի, փառազուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան թե նա փառքով արտաքսված լիներ»⁸¹։ Պատմագրի ասելով «Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ։ Սակայն, որպեսզի չթվա, թե հանցանքը խախտվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չառնի, Փարսմանի մոտ ուղարկվում են սուրհանդակներ, ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն»⁸²։ Տակիտոսի կողմից հռոմեական այս պաշտոնյային վերագրված խոսքերը Հռոմի «բաժանիր, որպեսզի տիրես» (divide et impera) քաղաքականության սկզբունքի լավագույն արտացոլումն են։

Չնայած նրան, որ Ումիդիոս Բվադրատոսը Փարսմանին և նրա որդուն՝ Հռոմեացիներին, կարգադրել էր թողնել Հայաստանն ու հեռանալ, այնուամենայնիվ, Կասպերիոսի կուսակալ Պելլեգնոսը, կաշառված լինելով Հռոմեացիներից, անցնում է նրա կողմը և անձամբ 51 թվականին նրան թագադրում է Արտաշատում։

Այս բոլոր գործողությունները Հռոմին վարկաբեկում էին Արևելքի ժողովուրդների աչքում։ «Երբ այս խայտառակության լուրը տարածվեց, և որպեսզի ուրիշները հռոմեացիների մասին կարծիք չկազմեն Պելլեգնոսի օրինակի հիման վրա, ուղարկվում է լեգատ Հերմիդիոս Պրիսկուսը մի լեգեոնով, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնի երկրում նորից բարձրացող խառնակությունների դեմ»։ Տակիտոսի ասելով լեգատը «շտապ անցնելով Տավրոսի լեռները», ավելի խաղաղեցնում է իր չափավորությամբ, քան բռնի ուժով։

⁸¹ Նույն տեղում։

⁸² Նույն տեղում, էջ 61—63, Tacit., Annal., XII, 43.